

مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه

دکتر قباد کیانمهر* بهاره تقوی‌نژاد**

چکیده

مدرسه چهارباغ اصفهان یکی از بناهای باشکوه اواخر عهد صفوی (۱۱۱۸-۱۱۲۶ هـ.ق) است که در زمان شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ هـ.ق) در ضلع شرقی خیابان چهارباغ اصفهان احداث گردیده است. این مدرسه به همراه کاروانسرا و بازارچه‌ای که پیرامون آن قرار داشته، مجموعه عظیمی را تشکیل می‌داد که علاوه بر فواید کاربردی و تعلیم و تربیت طلاب و مدرسان علوم دینی، از لحاظ هنری نیز بسیار ارزشمند بوده است. وجود عقاید و باورهای دینی و مذهبی شیعی و همچنین تفکرات عرفانی و صوفیانه موجود، بر هنر این دوران تأثیر بسزایی داشته که یکی از بهترین نمونه‌های آن را در کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ می‌توان مشاهده نمود. از این رو اساس این پژوهش که با رویکرد تاریخی- تطبیقی و بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به بررسی کتیبه‌های کاشیکاری این بنا و باورهای عصر صفوی می‌پردازد، بر این فرضیه استوار است که میان مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان و اعتقادات و باورهای عصر صفویه ارتباط مستقیمی وجود دارد و با توجه به نوع خطوط و محل کاربردشان تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. این کتیبه‌ها شامل باورهای ملی ایرانی و مذهب تشیع بوده که بر روی همه اقشار جامعه اعم از علماء، سیاسیون، متصوفه، عرفا و حتی عامه مردم تأثیر داشته است.

واژه‌های کلیدی

مطالعه تطبیقی، کتیبه، کاشیکاری، مدرسه چهار باغ، باورها، صفویه

kiyanmehr.q@ui.ac.ir

* استادیار صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان

b.taghavinejad@ui.ac.ir

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان

سخن نخست

دوره صفوی را باید یکی از ادوار برجسته تاریخ فکری و مذهبی ایران اسلامی برشمرد. صفویان تنها سلسله حکومتی فراگیر در تاریخ ایران هستند که پیروزی خود را مدیون تکامل یک جریان فکری و ایدئولوژی سیاسی - مذهبی بودند. صفویان تصوف و تشیع را در جریان فعالیت‌های خود تا مرحله کسب حکومت به هم درآمیختند و این تحول، موضوعی بود که در بستر جامعه جریان داشت (آرام، ۱۳۸۶: ۵-۱۶۴). هم چنین دولت صفوی خصوصیتی داشت که آن را از دیگر دولت‌های اسلامی آن دوره متمایز می‌ساخت، و آن شیعه بودن این دولت بود. با به قدرت رسیدن صفویه، شیعه اثنی عشری برای نخستین بار پس از ظهور اسلام توانسته بود قدرت سیاسی کاملی بدست آورد (هولود، ۱۳۸۵: ۱۸۹). در چنین جامعه‌ای که تشیع مذهب رسمی کشور به شمار می‌رفت، ویژگی‌ها و عناصر خاصی که مبین فکر و فرهنگ شیعی است، قابل مشاهده بود که جنبه‌های آشکار آن را در هنر، به ویژه در کتیبه نگاری عصر صفوی می‌توان ملاحظه کرد. وجود کتیبه‌های متعدد با مفاهیم دینی و اعتقادی (اسماء الهی، آیات و سوره‌های قرآنی، روایات و احادیثی از ائمه اطهار^(ع) و پیامبر^(ص)) به عنوان یکی از پر محتوایترین تزئینات معماری اسلامی، در کنار طرح‌های بسیار زیبای گیاهی (اسلیمی و ختایی) و هندسی (گره‌ها)، نشان از به کارگیری هنر در خدمت دین اسلام و مذهب تشیع است. مدرسه چهارباغ اصفهان نیز به عنوان آخرین بنای باشکوه عصر صفوی، جلوه گاهی از هنر و دنیایی از طرح‌ها و نقوش متنوع و زیبایی است که هر یک در پس زیبایی ظاهری شان، مجموعه‌ای از مفاهیم و معانی معنوی را در پی دارد. عمده تزئینات به کار رفته در مدرسه چهارباغ اصفهان،

کاشیکاری‌های بی نظیر آن است که حجم عظیمی از فضای این بنا را به خود اختصاص داده و نیز وجود کتیبه‌های متعددی، با مضامین اعتقادی و مذهبی که برهمسویی و ارتباط تنگاتنگ هنر این دوران با باورهای تشیع تاکید می‌کند. این تحقیق نخست به بررسی باورها و اعتقادات مذهبی موجود در دوره صفوی پرداخته، سپس این مفاهیم با انواع کتیبه‌های مدرسه چهارباغ اصفهان تطبیق داده شده است.

اعتقادات و باورهای عصر صفوی

صفویه خود در اصل سلسله‌ای صوفی و منسوب به شیخ صفی الدین اسحاق اردبیلی (متوفی ۷۳۵ ه.ق)، از مشایخ مشهور صوفیه در دوران الجایتو و ابوسعید ایلخانی، مرید شیخ زاهد گیلانی و نیز داماد او بود^۱. نفوذ معنوی صفی الدین اردبیلی در ۳۵ سال دوره ارشادش بسیار زیاد بود و چون مغولان به او ارادت تمام داشتند، وی بسیاری از آنان را از آزار رساندن به مردم باز می‌داشت (میر احمدی، ۱۳۶۹: ۴۱) و (مستوفی، ۱۳۳۹: ۶۷۵). پس از مرگ شیخ نیز اولاد و احفاد او در طریقت به مقام ارشاد رسیدند^۲. ششمین نواده شیخ صفی الدین، اسماعیل بود و در عین حال که جانشین معنوی^۳ شیخ صفی الدین نیز محسوب می‌گردید؛ رهبران یا شاهان سلسله او را مرشد می‌دانستند، و به نیروی ارادت معنوی او شمشیر می‌زدند و همین امر از لوازم اصلی استقرار حکومت صفوی (وسیعترین حکومت واحد ایرانی پس از ساسانیان) شد. او خود را از سادات و فرزندان اهل بیت رسول اکرم^(ص) می‌دانست و از طریق امام هفتم شیعیان - امام موسی کاظم^(ع) - نسب خود را به مولی علی^(ع) می‌رسانید (یوسف جمالی، ۱۳۸۵: ۳-۴۰۲). وی شیعه دوازده امامی^۴ را به عنوان مذهب رسمی کشور برگزید (ترکمان، ۱۳۳۵، ج ۱: ۲۸) و با اعلان مراسم شیعیانه -

صوفیانه نوینی، فعالیت تبلیغاتی تشیع در ایران را تشدید کرد؛ که از آن جمله می‌توان به برگزاری آیین عزاداری به یاد شهادت امام حسین (ع)، قرار دادن عبارت «اشهد ان علیاً ولی الله»، به عنوان جزء لازم اقرار به مسلمانی و افزودن این فقره به نص اذان (مزاوی، ۱۳۶۸: ۲۷)، ضرب سکه^۶ با عبارت «لا اله الا الله، محمد رسول الله علی ولی الله» بر یک روی سکه‌ها و در روی دیگر عبارت «السلطان العادل الکامل^۷ الهادی الوالی شاه اسماعیل بهادرخان الصفوی خلدالله تعالی ملکه و سلطانه» و نام چهارده معصوم در حاشیه آن اشاره نمود (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۲-۵۱). قزوینی در فوائد الصفویه در ذکر ویژگی‌های مذهبی شاه اسماعیل آورده است که هیچ پادشاه و فرمانروایی، اعلام رواج دین مبین و روایات مذهب حق ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین را این چنین برنفرانسته و همت بریطلان مذاهب مخالفین بدین طریق نگذاشت و اولین کسی که از خسروان جهان آب فرات را به کوفه و نجف اشرف رسانید آن حضرت بود (قزوینی، ۱۳۶۷: ۱۴). در این جا باید یادآوری کنیم که نهضت اسماعیل صفوی، دعوتی بود با جوهر صوفیانه در چهارچوبی شیعیانه، و شیعی‌گری در نظر اسماعیل - که خود را نایب امامان و باب مهدی (عج) می‌دانست - عبارت بود از همین ظواهر سطحی و شعارهای ساده و پس از مرگ وی بود که تربیت، تنظیم و استقرار آیین تشیع انجام گرفت (شیبی، ۱۳۵۹: ۳۲۹). پس از شاه اسماعیل، پسرش طهماسب میرزا بر اریکه قدرت نشست و خود را «بنده شاه ولایت» نامید. سیاست مذهبی وی همانند گذشته مبتنی بر احترام خاصی به سادات و علمای دین بود (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۵۳) وی بسیاری از علمای شیعی مذهب را از جبل عامل سوریه به ایران فراخواند که از آن جمله می‌توان به خاندان حلی و برادران کرکی اشاره نمود^۸. وی به منظور نشان دادن

ارادت خود به ائمه معصومین (ع) از شعرا می‌خواست تا پس از ذکر شان ولایت پناه و ائمه معصوم، در مدح وی سخن بگویند^۹ و هم چنین مالیات‌های سودآور زیادی را به دلیل غیر شرعی بودنشان بخشید که نشان از تقوی وی بود (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۶۶). ادوارد براون درباره شاه طهماسب می‌نویسد: "احترام ملت نسبت به پادشاه به حدی است که باور نمی‌توان کرد. به مناسبت نسب او که به علی - معبود خاص ایرانیان - منتهی می‌شد، مردم او را نه مثل شاه، بلکه مانند خدا پرستش می‌کنند." (براون، ۱۳۶۶: ۹-۶۸). اسماعیل دوم، فرزند شاه طهماسب که با عنوان «عالم پناه» بر اریکه سلطنت تکیه زد (روملو، ۱۳۴۲: ۴۶۵) به منظور مقابله با تشیع روحانی و متعصبانه پدرش، تصمیم گرفت تا دگرباره مذهب تسنن را در ایران برقرار سازد^{۱۰} (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۳۲۳) و در پی براندازی اعتقاد نامه صفوی که شاه طهماسب با تقوایی شدید آن را درهم تنیده بود، گام بر می‌داشت (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۶۸) اما پس از این که متوجه شد سران قدرتمند و با نفوذ قزلباش به او بدگمان شده‌اند، با اقداماتی نظیر ضرب سکه به نام حضرت علی (ع)، بقای سلطنت خویش را تضمین کرد (طغیانی، ۱۳۸۵: ۳-۳۲). شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۸۹ هـ.ق) نیز با علاقه کافی به ترویج و تقویت تشیع پرداخت، هم چنین وی به اقلیت‌های مذهبی نیز توجه بسیار داشت و از آنان حمایت می‌کرد. به دستور او و به سبب ارادتش به خاندان ائمه، در مهر و فرامین رسمی عبارت «کلب آستان علی» و «کلب آستان ولایت» گنجانده شده بود. (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۵۷). وی معتقد بود که از احفاد امام علی (ع) است (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۸۸) و در خلال سال‌های ۱۰۱۵ و ۱۰۱۶ هجری قمری، قسمت زیادی از دارایی خود را وقف «حضرات عالیات

حسین» مشهور شده بود، اعتقادات مذهبی و ارادت وی به خاندان ائمه اطهار (ع) و القای مفهوم مصونیت مقام شاه از خطا و اشتباه، آشکار است. هم چنین در زمان او عالم برجسته و مقتدر شیعی «ملا محمد باقر مجلسی»^{۱۴}، یکی از عوامل موثر صدور فرامین نخستین شاه سلطان حسین بود که اعمال ناشایست را بر طبق شرع اسلام ممنوع ساخت (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۴-۱۲۳) و هم چنین به محدود کردن صوفیان و مظاهر آنان در عرصه عمومی جامعه پرداخت (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۲: ۵۸۷). در این زمان مذهب و روحانیون مذهبی از اقتدار خاصی که شاه اسماعیل اول بنیان گذار آن بود برخوردار شدند و آثار بشماروی در باب کلام، فقه و سنت اثنی عشری پدید آمد و تشیع هر چه بیشتر قاعده مند شد (سیوری و دیگران، ۱۳۸۰: ۸۸). لازم به ذکر است که علاوه بر مذهب تشیع که یکی از ارکان قدرت سلسله صفوی به شمار می‌رفت، تصوف نیز چه قبل از صفویه و چه در زمان تاسیس آن، ارتباط عمیقی با دین و مذهب داشت. درحقیقت دوره تیموری^{۱۵} و مخالفت شیعیان با سنیان مقدمه سودمندی برای تبدیل مذهب رسمی ایران از تسنن به تشیع بود (میرجعفری، ۱۳۷۹: ۱۶۸) اما در طی حکومت صفوی به دلیل بی توجهی به نهضت های صوفیه و مخالفت علما و فقهای عهد صفوی مانند ملا محمد باقر مجلسی، تصوف از تشیع جدا شد (شیبی، ۱۳۷۹: ۴۰۰).

سیاست مذهبی شاهان صفوی

همان طور که ذکر شد با توجه به رسمی شدن مذهب تشیع و عناصر اصلی اعتقادی شیعه، صوفیان قدرت خود را بر سه اصل استوار کردند و در تبیین آن کوشیدند. ۱- اعتقاد به نظریه باستانی حق الهی پادشاهان ایران^{۱۶} به واسطه برخورداری از «فره ایزدی»

مقدسات چهارده معصوم علیهم السلام» کرد (ترکمان، ۱۳۳۵، ج ۲: ۷۶۰). سیاست مذهبی شاه عباس اول، وی را مسلمانی معتقد تصویر کرده^{۱۱} که با پای پیاده به مرقد امام رضا [ع] در مشهد می‌رفت، پس از آسیب دیدن آرامگاه امام رضا (ع) توسط ازبکان به تعمیر و مرمت آن پرداخت (سیوری، ۱۳۷۴: ۸۱) از اماکن مقدسه شیعه مثل: اردبیل، مشهد، کربلا و نجف به قصد زیارت دیدن کرد (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۸۷) و این موارد حاکی از آن است که شاه عباس اول برای ترویج ارکان شیعی ایدئولوژی صفویه ارزش قائل می‌شد (سیوری، ۱۳۷۴: ۹۷). در زمان شاه صفی نیز علی رغم برخی رفتارهای غیراخلاقی و بیرحمانه ای که به وی نسبت داده اند، حمایت از دین و حفظ شرع مبین به چشم می‌خورد به گونه ای که در «روضات الجنات» ذکر شده وی از آقا حسین خوانساری مجتهد عصر خود می‌خواست که هنگام غیبت از اصفهان، در کار سلطنت نیابت کند و چنان که می‌خواهد در کار مملکت تصرف نماید (خوانساری، ۱۳۴۱: ۲-۳۵۱). شاه عباس دوم نیز به نظریه سلطنت الهی و قداست صوفیان پایبند بود و در خصوص نظریات فقهایی که اعلام می‌کردند تا زمان بازگشت امام مهدی (عج)، قدرت عرفی حق شاه نیست بلکه از آن مجتهد زمانه است، چون و چرا می‌کرد (پژوهش در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۱۱۴). در زمان شاه سلیمان (صفی دوم) نیز اعتقادات مذهبی شیعی هم چنان پابرجا بود و توسط وی تقویت می‌شد که از آن جمله می‌توان به: رسم انتظار فرج امام زمان (عج)، برگزاری نماز جمعه و مراسم آئینی و مذهبی در ایام سوگواری ائمه معصومین (ع) و استفاده از القاب و الفاظی که به شاه جنبه الوهیت و تقدس می‌بخشید، اشاره نمود^{۱۲}. بالاخره در زمان آخرین پادشاه صفوی^{۱۳}، شاه سلطان حسین که در جوانی به سبب تقوی و دینداری بسیار به «ملا

این دوران نیز وجود دارد، که در ذیل به معرفی یکی از نمونه‌های تاریخی و هنری آخرین سال‌های حکومت صفویه خواهیم پرداخت.

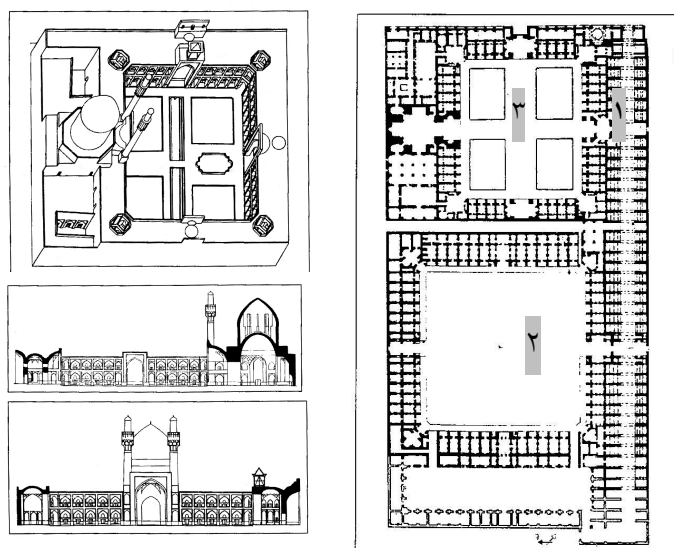
معرفی کلی مدرسه چهارباغ^{۱۷}

در اواخر دوره صفویه و در زمان شاه سلطان حسین صفوی، مجموعه بناهای زیبایی شامل کاروانسرا، بازار و مدرسه در ضلع شرقی خیابان چهارباغ اصفهان احداث شد که نمونه‌ای از ذوق، معماری و هنر^{۱۸} در اواخر این دوره است (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۱۱). مدرسه چهارباغ که به نام‌های مدرسه سلطانی و مادرشاه نیز شهرت دارد، یکی از زیباترین بناهایی است که در دوره شاه سلطان حسین صفوی، در فاصله سال‌های ۱۱۱۸ و ۱۱۲۶ هجری قمری^{۱۹} و به دستور مادر شاه سلطان حسین بنا گردید. این مدرسه که به شکل چهار ایوانی، با صحنی وسیع و گنبدی دو پوسته بنا شده است، در حدود ۹۵ متر طول و ۹۰ متر عرض دارد و مساحتی در حدود ۸۵۰۰ متر مربع را دربر می‌گیرد (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۱۱). در شمال آن بازارچه بلند و در شرق آن کاروانسرای مادرشاه جای دارد که امروزه به مهانسرای عباسی تبدیل شده است. عبور نهر فرشادی از وسط حیاط و چنارهای داخل مدرسه، صحن این بنای تاریخی را روح فزاتر از دیگر ابنیه دوره صفویه در اصفهان نموده است و احساس تفرجگاهی درون شهر را القاء می‌کند. مدرسه چهارباغ که از بزرگترین مدارس ایرانی محسوب می‌شود، در حقیقت دانشکده الهیات آن عصر بوده که حجره‌های فوقانی و تحتانی آن^{۲۰}، برای سکونت ۱۵۰ طلبه علوم دینی اختصاص داشته است (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۵۳). این مدرسه آئینه تمام‌نمای اصفهان عصر صفوی به شمار می‌رود که با نقشه‌ای سنتی و فضاهایی بزرگ (هیلنبراند، ۱۳۸۵: ۲۲۹) انواع

(یوسف جمالی، ۱۳۷۲: ۸۴) و (سیوری و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۳۶)، ۲- ادعای شاهان صفوی دایر بر داشتن نمایندگی از جانب امام مهدی (عج) (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۴۹)، ۳- مقام پادشاهان صفوی به عنوان مرشد کامل پیروان طریقت صوفیه، که به عنوان صفویه شناخته شده‌اند (سیوری، ۱۳۷۴: ۲). علاوه بر موارد فوق، آن‌ها هم چنین برای خود صفات و ویژگی‌هایی قائل شدند تا با ایجاد وحدت ملی در قالب مذهب تشیع، از نفوذ بیگانگان (ازبکان و عثمانیان) کاسته، پایه‌های حکومت خود را تقویت کنند که از آن جمله می‌توان به: علاقه‌مندی و اظهار ارادت به حضرت محمد (ص) و خاندان او (دوگوبینو، بی تا: ۷۱-۶۹) و (جعفریان، ۱۳۸۵: ۹۱-۸۹)، عصمت و پاکی حکام صفوی و این‌که پادشاهان صفوی مرتکب گناه و معصیتی نمی‌شوند و حاکم فرزند پیغمبر می‌باشد (سانسون، ۱۳۴۶: ۳۶)، اعتقاد به این‌که حاکم هر چه انجام دهد عین صواب و درست است (سانسون، ۱۳۴۶: ۳۶) و حاکمان صفوی ریاست مملکت و ریاست مذهبی، هر دو را دارا هستند (سانسون، ۱۳۴۶: ۸-۱۶۷)، دادن القاب و عباراتی که شاهان صفوی خود را بدان متصف کرده بودند مانند: «شاه دین پناه»، «کلب آستان علی» و ...، اعتقاد به تأویل‌گرایی که یکی از حلقه‌های مشترک فکری میان فرق صوفیه و غلامه شیعه بود، حل و فصل مشکلات و امور توسط خواب و رویا که به عقاید تصوف و کرامات صوفیه و الهامات عینی شباهت داشت، تقدیرگرایی و تبیین تاریخ براساس مشیت الهی (متعلق به سنن پیش از اسلام)، اشاره نمود. در راستای جلوه اعتقادات مذهبی و باورهای موجود در عهد صفوی، علاوه بر کتب و رسالات برجای مانده از فلاسفه و متفکران این عصر^{۲۱}، مصداق‌های بسیار زیبایی از این تفکرات را در آثار و ابنیه برجای مانده از

و شبستان متصل به آن و ایوان جنوبی و صفه مغربی قرینه در را به صیغه مسجد، وقف کافه شیعیان اثنی عشریه کرد و حجره‌های تحتانی و فوقانی را وقف بر طالبان علوم دینیه اثنی عشری صحیح‌الاعتقاد نمود. هم چنین عرصه‌ها، حوض‌ها، چاه، مطبخ و باقی عمارات مدرسه وقف طالب علمان و نمازکنندگان در مسجد و سایر صادرین و واردین گردید.^{۲۲} هم چنین این مدرسه دارای کتابخانه موقوفه ای^{۲۳} نیز بوده که متاسفانه در دوره سلطه افغانه، بسیاری از کتب به دلیل بی توجهی و عدم نگهداری صحیح، از میان رفته است.^{۲۴} مدرسه چهارباغ شامل قسمت‌های گوناگونی است که هر یک دارای کاربرد و تزئینات خاصی بوده و بیان‌گر تکامل و تحولات موجود در فن معماری و تزئینات زمان خود می‌باشد.

کاشیکاری‌های عهد صفویه را دربر دارد و چون آخرین بنای با شکوه آن دوره است، آخرین تحولات صنعت کاشیکاری را می‌توان در آن مطالعه نمود (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶-۶۸۵). درباره وجه تسمیه مدرسه به سلطانی، به احداث آن در زمان شاه سلطان حسین استناد شده و بدین جهت که در خیابان چهارباغ واقع شده است، مدرسه چهارباغ نامیده می‌شود. وجه تسمیه مدرسه مادر شاه نیز به دلیل آن است که مادر شاه سلطان حسین، چند کاروانسرا، بازار و سایر نهادهای اقتصادی را بر آن وقف کرده بود^{۲۱} و عواید آن‌ها صرف بازسازی مدرسه و تأسیسات آن و امور مربوط به طلاب و مدرسان این نهاد آموزشی می‌شد (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۵۷). شاه سلطان حسین نیز در سال ۱۱۱۸ هجری قمری، طی وقفنامه‌ای تمامی زمین مدرسه، گنبد، ایوان

شمال

نگاره ۱: نقشه مجموعه مادر شاه؛ ۱. بازارچه بلند، ۲. کاروانسرای مادر شاه، ۳. مدرسه چهارباغ (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳-۳۳۲).
نگاره ۲: طرح سه بعدی، برش و نمای جنوبی مدرسه چهارباغ (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۳۳۴).

معرفی انواع کتیبه‌های مدرسه چهارباغ اصفهان

مدرسه چهارباغ دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی^{۲۵} است که در قسمت‌های مختلف بنا با تکنیک‌های گوناگونی مکتوب شده‌اند و نمونه‌های آن را می‌توان بر بستر چوب، سنگ، فلز و کاشی مشاهده نمود که از آن جمله^{۲۶}: کتیبه‌های نستعلیق موجود در دست اندازهای چوبی غرفه‌های ششگانه اطراف سرسرای مدخل ورودی، با اشعاری به خط محمد صالح اصفهانی (۱۱۱۹ هـ.ق)؛ کتیبه‌های سنگاب وسط سرسرای مدرسه به قلم یکی از طلاب به نام محمد مهدی الحسینی و حجاری محمد طاهر (۱۱۱۰ هـ.ق) که شامل صلوات بر چهارده معصوم است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷-۶۹۵)؛ کتیبهٔ حکاکی شده سنگ شاخص موجود در شرق ایوان شمالی (هنرفر، ۱۳۴۴: ۲-۷۲۱)؛ کتیبه‌های نستعلیق بر روی دولنگه درب مجلل مدرسه با تکنیک قلمزنی و مطلاکاری، به خط محمد صالح اصفهانی (هنرفر، ۱۳۴۴: ۲-۶۹۱) و (جابری نصاری، ۱۳۷۸: ۱۳۹) می‌باشد. علاوه بر موارد مذکور، کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ، از جمله زیباترین و متنوع‌ترین کتیبه‌های این بنا بوده که حجم بسیار زیادی از تزئینات کاشیکاری را به خود اختصاص داده است. این کتیبه‌ها به خط ثلث، نستعلیق، کوفی (بنایی و معقلی)، به قلم اساتید برجسته این دوران هم چون: عبدالرحیم جزایری، علی نقی امامی و ...^{۲۷} و با تکنیک‌های گوناگونی از جمله کاشی معرق، هفت رنگ و ... به کتاب درآمده که بخش‌های عمده‌ای از فضای این مجموعه را آراسته است. نمونه‌هایی از این کتیبه‌های کاشیکاری را می‌توان در سردر ورودی و نمای حجره‌های مشرف به خیابان چهارباغ، اطراف سرسرای

مدخل مدرسه (غرب)، نمای خارجی ایوان جنوبی، فضای داخلی گنبدخانه، شبستان، گنبد و مناره‌ها، نمای شمالی مدرسه (به سمت بازار)، فضای داخلی ایوان‌های شمالی و شرقی و هم چنین هشتی‌های چهارگوشه حیاط مشاهده نمود. قابل ذکر است که ترکیب این خطوط با نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی) و هندسی موجود بر کاشی‌ها و تناسب با کادرها و محل کاربردشان در بنا، بر زیبایی و تنوع آن‌ها افزوده است. علاوه بر جنبه‌های تزئینی کتیبه‌های موجود، هر یک از آن‌ها دارای مفاهیم و مضامین مذهبی و دینی بوده و نیز بازگو کننده اعتقادات و باورهای عصر خویش هستند. به عنوان مثال از کتیبه‌هایی با خطوط ثلث بیشتر در قسمت‌های جنوبی مدرسه (ایوان جنوبی و فضای درون گنبدخانه، شبستان، ساقه گنبد و مناره)، نمای خارجی ایوان‌های شمالی و شرقی و به منظور نگاشتن آیات قرآنی، احادیث و روایات مذهبی استفاده شده است، کتیبه‌های نستعلیق به ذکر اشعاری در مدح و ستایش امام علی (ع) و شاه سلطان حسین اختصاص دارد که در نمای غربی و شمالی مدرسه (ورودی بنا و مدخل ورودی، داخل ایوان شمالی) به چشم می‌خورد و کتیبه‌های کوفی نیز عمدتاً^{۲۸} به جهت نوشتن اسماء الله به ویژه «الله، محمد و علی» و سوره‌های کوتاه قرآن به کار رفته که تقریباً در تمامی قسمت‌های بنا (به ویژه ایوان شرقی) وجود دارد. در جداول تطبیقی^{۲۸} ارائه شده که بر اساس موقعیت قرارگیری کتیبه‌های یک ایوان یا سایر بخش‌های بنا (مناره، شبستان و ...) تنظیم شده، مضامین کتیبه‌ها و باورهای عصر صفوی مورد مطالعه قرار گرفته است که حاکی از ارتباط تنگاتنگ آن‌ها با اعتقادات مذهبی موجود در عصر صفویه است.

▪ جدول (۱): کتیبه‌های سردر ورودی و نمای غرفه‌های مدرسه چهارباغ (مشرف به خیابان)

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	اطراف سردر ورودی	ثلث	اشاره به احداث مدرسه توسط شاه سلطان حسین وارث به حق سلطنت، صلوات بر محمد و خاندان پاک او که از ادعیه مشهور شیعیان است. متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم امر ببناء هذه المدرسة الرفيعة سيد سلاطين الافاق وارث ملك بالاستحقاق... شاه سلطان حسين الصفوي الموسوي الحسيني بهادر خان...»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۸۹).
۲	دیوار بالای سردر	نستعلیق	حدیث مشهور: «انا مدینه العلم و علی بابها» که از باورها شیعیان است و در کتیبه‌های مختلف این مدرسه تکرار شده است. (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۱) و (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۴۶).
۳	جرزهای بلند اطراف دهانه ورودی	ثلث	ذکر اسامی اعظم خداوند و اشاره به دعای جوشن کبیر که یکی از ادعیه مشهور در ستایش خداوند است. یادآوری بُعد روحی انسان، تزکیه نفس، سیر الی الله متن کتیبه‌ها: «یا جلیل»، «یا کفیل»، «یا جمیل»، «یا لطیف»، «یا دلیل»، «یا قائم»، «یا قاسم»، «یا ساتر»، «یا راحم»، «یا حامد» و...
۴	جرزهای طرفین سردر	نستعلیق	تأکید بر ولایت حضرت علی (ع) و نبوت حضرت محمد (ص) و پاکی و عصمت ایشان (اشاره به اصول اعتقادی نبوت و امامت). متن کتیبه: «احمد که شه سریر لولاک آمد جانیت کز آرایش تن پاک آمد»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۸۹)
۵	زیر طاس‌های سردر	نستعلیق	اشاره به حضرت علی (ع) به عنوان یگانه دوران (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۱) و (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۴۴۶) متن کتیبه: «دانی ز چه این چرخ کهن می‌گردد نه بهر تو و نه بهر من می‌گردد»
۶	دیوار بین سردر و بازارچه بلند	کوفی بنایی	سوره قدر که به جمله «صدق الله العظيم» ختم می‌شود (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۹). متن کتیبه: «انا انزلناه فی ليله القدر و ما ادرك ما ليله القدر ...».
۷	دست اندازهای غرفه‌های فوقانی	کوفی بنایی	سوره «قدر» تأکید بر نزول قرآن و درک مفهوم این شب، زیرا برگزیده پروردگار از میان لیالی، ليله القدر است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۹).

جدول (۲): کتیبه‌های مدخل ورودی و ایوان غربی مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	بالای درب سرسرای ورودی	ثلث	ذکر حدیث معروف از رسول اکرم (ص)، متن کتیبه: «قال رسول الله صلی علیه و آله انا مدینه العلم و علی بابها» و عبارات: «یا مفتح الابواب، الله، محمد، علی، نصر من الله و فتح قریب»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۴-۶۹۳) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۴۸).
۲	بالای درب سرسرای ورودی	کوفی بنایی	اشاره به حدیثی درباره حضرت علی (ع) که به شأن آن حضرت به عنوان «تقسیم کننده بهشت و دوزخ» و جانشینی برحق رسول اکرم (ص) اشاره دارد (دوست داشتن علی (ع) ایمان و دشمن دانستن ایشان کفر است). متن کتیبه: «علی حبه جنة قسم النار و الجنة وصی المصطفى حقا امام الانس و الجنه».
۳	اطراف سرسرای مدخل ورودی	نستعلیق	نگرش ملی در راستای تعصبات شیعه، اشاره به پادشاهی سلطان حسین به عنوان پادشاه شیعیان جهان و پیرو مکتب علی (ع)، دینداری و عصمت وی، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۴) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۹-۴۴۸).
۴	ترنج‌های اطراف شمسه مرکزی سقف	کوفی بنایی	اظهار بندگی، شهادت دادن به وحدانیت خداوند، اشاره به اصل توحید که از برگزیده‌ترین اصول اعتقادی مسلمانان و شیعیان است. صلوات بر محمد و آل او، از ادعیه معروف شیعی که مسلمانان با آن رشد می‌یابند، درود فرستادن بر محمد (ص) و خاندان پاک و مطهرش اشاره به زیارت حضرت رسول اکرم (ص)، متن کتیبه‌ها: «لا اله الا الله» و «اللهم صل علی محمد و آل محمد افضل ما صلیت علی ابراهیم».
۵	فیلپوش‌های شمالی و جنوبی سرسرا (بالای درگاه‌ها)	کوفی بنایی	اشاره به اصل توحید و ذکر اسامی مقدس ۱۲ مرتبه (بیان‌گر اعتقادات و باورهای شیعیان)، که به شیعه اثنی عشری اشاره دارد. متن کتیبه‌ها: «الله، محمد»، «علی ۴ مرتبه»، «یا کریم»، «اشهد ان لا اله الا الله».
۶	سقف (حول ششمه مرکزی)	کوفی بنایی	مقام و جایگاه مؤمن نزد خدا، اشاره به حق، ذات ازلی و سیر به سمت کمال، متن کتیبه‌ها: «قلب المومن بیت الله» و «المومن حی فی الدارین». ذکر اسامی خداوند به دفعات که باعث تعالی و عروج روح و در نهایت تزکیه می‌شود. متن کتیبه‌ها: «الحکم لله ۴ مرتبه» و «الملک لله ۴ مرتبه».

جدول (۳): کتیبه‌های ایوان جنوبی مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	نمای خارجی (زیر مناره‌های طرفین ایوان)	ثلث	اشاره به جایگاه و فضیلت علم و مقام عالم نزد خداوند متن کتیبه: «قال رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم لعلى بن ابى طالب اميرالمؤمنين عليه السلام يا على نوم العالم افضل من عباده العابد...» (هنرفر، ۱۳۴۴: ۸-۷۰۷).
۲	نمای خارجی ایوان	ثلث	صلوات بر دوازده امام و چهارده معصوم (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۸). متن کتیبه‌ها: «بنی عربی و رسول مدنی و اخیه اسدالله مسمی بعلی و بزهرء بتول و...».
۳	نیم طاس‌های سقف ایوان	کوفی بنایی	از برگزیده‌ترین اسماء الهی همانا اسم علی (ع) است. ذکر نام «علی ۴ مرتبه»
۴	دیوار روبروی ایوان	کوفی بنایی	تکرار نام علی (ع) به دفعات که بیان‌گر اعتقادات عمیق شیعی به آن حضرت می‌باشد، اشاره به دعای معراج ذکر اسامی «الله، محمد، علی» از باورهای اعتقادی شیعیان، که به دفعات تکرار شده است. عشق به خداوند متعال، دوستی پیامبر (ص) و امام علی (ع). متن کتیبه‌ها: «علی ۸ مرتبه» و «الله، محمد، علی»، و هم چنین آیه «فسیکفیکهم الله و هو السميع العليم». (بقره/۱۳۷)
۵	دیوار مجاور دهانه ایوان	کوفی بنایی	اشاره به دعای جوشن کبیر، عبارت زیر به دفعات تکرار شده است. متن کتیبه‌ها: «یا اله الخلق اجمعین».
۶	درون غرفه‌های طبقه دوم ایوان	کوفی بنایی	سوره قلم (آیات ۵۲-۵۱)، اشاره به اهمیت ذکر و تلاوت قرآن، اسامی مقدس و تاکید بر خواندن مداوم آن‌ها متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم و ان یکاد الذین کفرو لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر و...» و «یا الله المحمود فی کل فعاله».
۷	حاشیه داخلی ایوان جنوبی و مدخل گنبدخانه	ثلث	اشاره به حدیث منزلت (مثل هارون برای موسی) در شان امیرالمؤمنین (ع) و امامت و خلافت ایشان، صلوات بر محمد و آل او که یکی از ادعیه مشهور شیعیان است. متن کتیبه: «روی الترمذی عن زید بن ارقم قال... قال رسول الله صلى الله عليه و اله و سلم لعلى عليه السلام اما ترضی ان تکون منی بمنزله هرون من موسی»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۱) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۵۷).

جدول (۴): کتیبه‌های جرزهای مجاور ایوان جنوبی مدرسه چهارباغ (مشرف به حیاط)

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	جرزهای طرفین ایوان	کوفی بنایی	توبه و آمرزش به سوی پروردگار، اشاره به اصل توحید از برگزیده‌ترین اصول اعتقادی بندگی و بازگشت به سوی پروردگار شیعیان، صلوات بر محمد و آل او که یکی از دعاهای مشهور شیعیان است. شهادت به یگانگی خدا، محمد رسول او، علی ولی او. اعتقاد به سه اصل توحید، نبوت، امامت، ستایش دوازده امام که جانشینان برحق پیامبر هستند و معصومیت ایشان که از اعتقادات شیعیان است، تکرار نام علی (ع) به عنوان بهترین نام از اسامی پرورگار، اشاره به اعتقاد مسلمانان و شیعیان بر مهدویت و ظهور امام زمان (عج). متن کتیبه: «استغفر الله الذی لا اله الا هو الحی القیوم و اتوب الیه»، «اشهد ان لا اله الا الله اشهد ان محمدا رسول الله اشهد ان علیا ولی الله»، «اللهم صل علی محمد و آل محمد و عجل فرجهم و اهلک اعدائهم»، «وصل علی جمیع الأنبیاء والمرسلین و الحمد لله رب العالمین»، «علی ۴ مرتبه». (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۸) و (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۶۳).
۲	پشت بغل جرزهای طرفین ایوان	معقلی	کاربرد عبارت و کلمات مقدس (البته این کلمات به واسطه قوس، به صورت کامل به اجرا در نیامده اند).

جدول (۵): کتیبه‌های داخل گنبدخانه و شبستان جنوبی مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	دور تا دور سقف (زیر گنبد)	ثلث	اشاره به روز مباحله که یکی از باورهای تشیع می‌باشد و پیوند اخوت و برادری میان مهاجرین و انصار. متن کتیبه: «قال ابن مغزلی باسناده عن انس قال لما کان یوم المباحله آخی النبی صلی الله علیه و آله... من کنت مولاه فهذا علی مولاه قال فقام علی قریر العین فاتبعه عمر فقال بخ بخ یا ابالحسن اصبحت مولای و...»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۷).
۲	بالای محراب و منبر	ثلث	اشاره به فضایل، جایگاه و عظمت امام علی (ع) به عنوان آئینه حق. متن کتیبه: «رواه البیهقی فی کتابه الذی صنفه فی فضایل الصحابه یرفعه بسنده الی رسول الله صلی الله و علیه و آله و سلم من اراد ینظر الی نوح فی تقواه و الی ابراهیم...»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۰-۶۹۹) و (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۶۴).

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۳	داخل گنبدخانه بالای گوشواره‌ها	ثلث	اشاره به احادیث معروف ثقلین، سفینه نوح و ذکر این نکته که علی (ع) بهترین آفریدگان است. متن کتیبه شمال غربی: «قال رسول الله صلى الله عليه و آله زينوا مجالسكم بذكر علي بن ابي طالب لو اجتمع الناس على حب علي بن ابي طالب عليه السلام لما خلق الله النار»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۹۸).
۴	ایوان های گنبدخانه	ثلث	اشاره به حدیثی از رسول اکرم (ص) درباره مقام علی (ع) نزد پروردگار، متن کتیبه ایوان غربی: «روی ابن مغزلی و الدیلمی عن سلمان قال سمعت حبیبی رسول الله صلى الله عليه و آله يقول كنت انا و علی نورا...»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۹-۶۹۸).
۵	داخل گنبدخانه ^{۲۹} (کتیبه‌های عمودی)	ثلث	صلوات بر چهارده معصوم و بر شمردن ویژگی‌ها، القاب و صفات ایشان، اشاره به مهدویت و ظهور امام زمان (عج). متن یک کتیبه: «اللهم صل و سلم علی الامام الهمام الفاضل و السيد العالم الكامل المعصوم المویذ والمحدث... ابي محمد الحسن بن علی العسكري»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۵).
۶	شبستان (اطراف محراب اول و سوم)	ثلث	آیات قرآنی، سوره بقره (آیه ۱۴۴)، مرتبه تکرار شده و نشان از اهمیت مفهوم و مضمون آن دارد. اشاره و تأکید بر جهت قبله و روی گرداندن به سمت مسجدالحرام، در محراب سوم، فقط جمله «قد نری تقلب وجهک» باقی مانده است. (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۶) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۶۴).
۷	شبستان (اطراف محراب دوم)	ثلث	سوره اسری (آیات ۸۲-۷۸)، اشاره به نماز اول وقت که از اعتقادات مهم و باورهای شیعیان (جعفریان، ۱۳۸۵: ۹۲) و از آموزه‌های امام حسین (ع) در روز عاشورا می‌باشد، تأکید بر عدل خداوند (اصول اعتقادی شیعیان) و پاداش نیکوکاران و زیان ستمگران.

جدول (۶): کتیبه‌های گنبد و مناره‌های مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	حاشیه اطراف گنبد	ثلث	صلوات بر محمد (ص) و آل او، اشاره به ساخت مسجد و مدرسه به امر خدا و به عنوان مکانی برای ذکر و تسبیح خداوند، توسط شاه سلطان حسین (ترویج کننده شریعت) و اهدای ثواب آن به ائمه معصومین (ع). متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين رافع السموات وباسط الارضين و الصلوه و السلام علی خاتم الانبياء و...» (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۸) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۶۶).

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۲	حاشیه باریک اطراف	کوفی بنایی	ذکر اسامی مقدس پروردگار و رسول اکرم (ص)، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۶). متن کتیبه: «یا احد» و «یا صمد» و «یا محمد»
۳	ساقه گنبد	کوفی معقلی	تکرار جمله: «اللهم صل علی محمد و آل محمد» که نشان از اهمیت فرستادن صلوات نزد مسلمانان است. صلوات بر محمد و خاندان پاک ایشان که از نشانه‌های دینداری به شمار می‌رود.
۴	ساقه گنبد	کوفی بنایی	اشاره به وحدانیت خداوند (اصل توحید) متن کتیبه: «توکلت علی الحی الذی لا یموت»، «الله اکبر»، «هو الذی لا اله الا هو»، «الله اکبر»، «الملک لله الواحد القهار»، (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۸).
۵	بدنه مناره	معقلی	متن کتیبه‌ها: «علی»، «الله»، «محمد» که پشت سر هم بصورت زوج تکرار شده است.
۶	زیر مقرنس های مناره	ثلث	ذکر حدیثی از پیامبر اکرم (ص) که اشاره به ولایت و امامت حضرت علی (ع) دارد و حضرت محمد (ص) و علی (ع) به نور واحد تشبیه شده‌اند (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۶) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۵-۴۶۴). متن کتیبه: «قال رسول الله صلی علیه و آله و سلم ان علینا منی و انا من علی و هو مولی کل مومن...».

جدول (۷): کتیبه‌های ایوان شرقی مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	نمای خارجی ایوان	ثلث	صلوات بر محمد و آل او که یکی از باورهای شیعیان محسوب می‌شود. تأکید بر صلوات فرستادن در روز جمعه (برگزیده‌ترین روز از میان ایام هفته) که به بهترین ذکر شیعیان اختصاص یافته است. متن کتیبه: «عن ابی عبد الله علیه السلام اذا کان لیله الجمعه نزل من السماء ملئکه بعدد الذر و فی ایدیهم اقلام الذهب...» (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۳) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۶-۴۵۵)
۲	جرز های طرفین نمای خارجی ایوان	معقلی	سوره قدر که بر زمان نزول قرآن و اهمیت شب قدر به عنوان بهترین شب در نزد مسلمانان دلالت دارد. سوره عصر (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۱۵).

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۳	زیر هلال داخل ایوان	کوفی بنایی	ذکر اسامی مقدس، صلوات بر محمد (ص) و خاندان پاکش. متن کتیبه‌ها: «علی ۴ مرتبه، الله ۱ مرتبه»، «محمد ۴ مرتبه، الله ۱ مرتبه»، «رحیم ۴ مرتبه، الله ۱ مرتبه»، «یا الله محمد علی» و «لا حول ولا قوه الا بالله العلی و العظیم»، «سبحان الله والحمد لله و لا اله الا الله والله اکبر»، «اللهم صل علی محمد و آل محمد و سلم تسلیما کثیرا کثیرا».
۴	نمای داخلی سقف ایوان	کوفی بنایی	اشاره به عظمت خداوند، ذکر اسامی اعظم (دعای جوشن کبیر)، عبارت «الله اکبر»، شانزده مرتبه تکرار شده و متن سایر کتیبه‌ها: «یا شافی»، «یا کافی»، «علی ۴ مرتبه»، «الملک الله»، «الحکم لله»، «سبحان الله»، «الحمد لله»، «الله ۴ مرتبه»، «یا سبحان»، «یا خالق» و...
۵	دیوار مقابل ایوان	کوفی بنایی	اشاره به وحدانیت خداوند، ذکر صفات پروردگار، متن کتیبه‌ها: «لا اله الا الله»، «فی کل الموجود»، «فی کل المعبود»، «لا حساب الا له»، «یا صمد»، «یا احمد»، «یا غفار»، «یا ستار»، «یا کریم»، «یا قدیم»، «محمد»، «علی»، «یا ارحمین»، «یا رحیم» و...
۶	حاشیه دیوار مقابل ایوان	کوفی بنایی	ذکر اسامی مقدس متن کتیبه: «علی» و «الله محمد»
۷	جرزهای داخل ایوان	معقلی	سوره «اخلاص»، ۴ مرتبه تکرار شده است (هنر فر، ۱۳۴۴: ۷۱۵).
۸	دورتادور داخل ایوان	ثلث	تأکید بر یادگیری علم، فضیلت آن و سلوک در راه حق متن کتیبه: «لما وقع التقیب و التحریص علی طلب العلم و سلوک سبیله فی محکم الکتاب و...»، (هنر فر، ۱۳۴۴: ۷۱۵).
۹	دیوار شمالی و جنوبی بالای درگاه ها (داخل ایوان)	معقلی	اشاره به طلب شفاعت از چهارده معصوم (ع)، (خداوند به واسطه این پنج نفر، حرارت دوزخ را فرو می نشاند). متن کتیبه: «لی خمسه عطفی بهم حر الجحیم الحاطمه المصطفی و المرتضی و ابناهما و الفاطمه».

جدول (۸): کتیبه‌های ایوان و سرسرای شمالی مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
۱	نمای خارجی	ثلث	اشاره به فضیلت علم و مقام معلم و وظیفه متعلم (هنر فر، ۱۳۴۴: ۷۱۲) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۵۴).

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صفوی
	ایوان		متن کتیبه: «روی عن رسول الله صلی علیه و آله و سلم انه قال من سلک طریقا یطلب فیہ عملا سلک الله به طریقا الی الجنة و ان الملئکه...».
۲	زیر هلال طاق ایوان	ثلث	به ترتیب، آیات: (نور/۳۵) تأکید داشتن به ذکر خداوند در صبح و شام، (احزاب/۵۶) لعنت خدا بر آزاردهندگان خدا و رسولش، (مائده/۵۵) تأکید بر دوستی خدا و رسول اکرم (ص) و آخر کتیبه به عبارت: «صدق الله العظیم و صدق رسوله النبى الکریم» ختم می‌شود. (هنر فر، ۱۳۴۴: ۳-۷۱۲) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۵۵).
۳	داخل ایوان	ثلث	اشاره به ارزش و جایگاه علی (ع) و ذکر احادیث مشهور و روایاتی در مدح ایشان، حدیث منزلت (مثل هارون برای موسی). متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحیم روی عن علی علیه السلام قال لی رسول الله صلی الله علیه و آله الائمہ بعدی اثنی عشر و اولهم انت یا علی و اخر هم القائم... و قال علیه السلم انا مدینه العلم و علی بابها»، (هنر فر، ۱۳۴۴: ۷۱۳).
۴	دیوارهای فوقانی ایوان	کوفی بنایی	درود خدا و فرشتگان بر روان پاک محمد و خاندان پاک او، تأکید بر ذکر صلوات توسط مومنان متن کتیبه: «ان الله و ملائکته یصلون علی النبى یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلموا (احزاب/۵۶)، اللهم صل علی محمد النبى و علی ذریته و علی اهل بینه الطاهرین»، «الملك لله ۴ مرتبه».
۵	اطراف سرسرا	نستعلیق	اشاره به عدل و داد، عصمت و دینداری شاه سلطان حسین و نسبت دادن ویژگی‌های نبوی به او (پادشاه شیعیان جهان)، تقدیرگرایی. (هنر فر، ۱۳۴۴: ۷۱۱-۷۰۹) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۳-۴۵۲).
۶	پشت بغل‌های درگاه‌ها	معقلی	دعای تحویل سال نو، متن کتیبه: «یا مقلب القلوب و الابصار...». ذکر اسامی مقدس پروردگار، متن کتیبه: «یا واحد، یا احد، یا صمد، یا احمد، یا محمود، یا حامد».
۷	دیوارهای طرفین سرسرا (داخل درگاه‌ها)	کوفی بنایی	اشاره به یگانگی خداوند (اصل توحید) و اسامی مقدس متن کتیبه: «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله والله اکبر»، «علی ۴ مرتبه» و کلمات «الله» و «محمد».

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صنفی
۸	دیوار شمالی سرسرا	معقلی	اسامی مقدس «الله»، «محمد»، «علی» به عنوان اصول اعتقادی مسلمانان
۹	مدخل شمالی (سمت بازارچه بلند)	ثلث	اشاره به ساخت مدرسه توسط شاه سلطان حسین و اعتقاد به این‌که نسب وی به ائمه اطهار(ع) می‌رسد و اهداء ثواب و خیرات احداث مدرسه به ائمه معصومین (ع)، تأکید بر بندگی و خلوص شاه سلطان حسین و اعتقادات تشیع وی و ارادت او به ائمه معصومین (ع) که به دفعات در کتیبه‌های مدرسه چهارباغ ذکر شده است. متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحیم. امر با نشاء هذه المدرسه المبارکه السلطان الاعظم و الخاقان الافخم خادم روضات الائمه ...». (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۹) و (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۵۲).

جدول (۹): کتیبه‌های هشتی‌های چهار گوشه حیاط مدرسه چهارباغ

ردیف	محل کاربرد	خط	بیان بصری منطبق بر عقاید مذهبی و باورهای صنفی
۱	بالا و مجاور رواق فوقانی	کوفی بنایی	«محمد ۴ مرتبه، علی ۴ مرتبه، الله ۱ مرتبه»
۲	گوشه لچک	معقلی	«یا الله، یا کریم، یا رحیم ...»
۳	پشت بغل‌های طبقه اول	معقلی	اشاره به حمد و تسبیح پروردگار متن کتیبه: «سبحان ربی الاعلی و بحمده»، «سبحان ربی العظیم و بحمده».
۴	پشت بغل دیگر نماها	کوفی بنایی	اسماء مقدس «الله، محمد، علی».
۵	ورودی هشتی زیر هلال طاق	کوفی بنایی	متن کتیبه‌ها: «علی ۴ مرتبه»، «الله محمد»، «الحکم لله»، «الله اکبر»، «یا ستار» و...

مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ

مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان را می‌توان به دو گروه عمده تقسیم کرد: ۱- دسته اول کتیبه‌هایی به خط ثلث و کوفی (بنایی و معقلی) حاوی مضامین اعتقادی شیعه، ادعیه مشهوره، اذکار، روایات و احادیث مشهور نبوی اند مانند: «انا مدینه العلم و علی بابها»، آیات و سوره‌هایی از قرآن مجید که بخش اعظم تزئینات بنا را به خود اختصاص داده و عمدتاً در بخش جنوبی این مدرسه و در قسمت‌های مختلفی (سقف، دیوارها، پشت‌بغل‌ها و ...) به کار رفته است، هم چنین کاربرد بسیار زیاد اسامی «الله، محمد، علی» به ترتیب ذکر شده، که برسه اصل توحید (اعتقاد به یگانگی خدا)، نبوت (رسالت حضرت محمد «ص») و امامت (جانشینی علی «ع» به عنوان ولی مسلمین) تاکید دارد، کاربرد فراوان اسامی اعظم پروردگار به (اشاره به دعای جوشن کبیر)، استفاده از اعداد مقدس^{۳۰} در تکرار نام‌های مبارک «الله، محمد، علی» و هم چنین عبارت‌های «الله اکبر»، «الملک لله» و...، ۲- دسته دوم کتیبه‌هایی به خط نستعلیق، حاوی اشعاری در باب ولایت حضرت علی (ع) و مدح شاه سلطان حسین صفوی و ارادت وی به اهل بیت و خاندان عصمت و طهارت که به دفعات در بخش‌های مختلف بنا (سردر و مدخل ورودی مدرسه و داخل ایوان شمالی) به چشم می‌خورد.

نتیجه

در عصر صفوی تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور، تاثیر بسیاری بر همه زمینه‌های حیات فرهنگی ایران برجای نهاد. حکام صفوی در مشروعیت دادن به حکومت خود از طریق پیوند با اسلام از هیچ کوششی دریغ نکردند و سعی داشتند تا دین و دولت را با هم

بیامیزند. صفویان از روند تحولات سیاسی در دوران مغولان و تیموریان استفاده لازم را بردند و از بطن تغییرات اجتماعی ایران تاثیر پذیرفته و بر موج برآمده، از درون تسلط پیدا کردند، آن گاه به تدریج و در طی دست کم یکصد سال به تدوین الهیات شیعی پرداختند. آنان سعی داشتند تا از طریق اتخاذ یک سیاست مذهبی به تثبیت حکومت خویش پردازند و بدین منظور معیارهای شیعی بودن را در خود ایجاد کردند که یکی از مهم ترین آن‌ها دوستی اهل بیت (ع) بود. یکی از نمودهای بارز تفکرات مذهبی و ملی عصر صفوی را می‌توان در هنر عصر صفویه مشاهده نمود و کتیبه‌های برجای مانده از آن دوران، نمونه‌های بسیار شاخصی هستند که عمدتاً در باب ولایت حضرت محمد(ص)، (وجه الهی و باطنی نبوت) بوده و حضرت علی (ع) نیز به عنوان عالی‌ترین مظهر ولایت، بیشتر از دیگر ائمه مورد توجه قرار گرفته است. هم چنین اکثر مدایح موجود در اشعار فارسی این دوران، به ستایش بزرگان دین و معمولاً به خواست پادشاهان «دین پناه» دوره صفویه صورت گرفته است که بیشترین مناقب نیز به ذکر صفات و خصال حمیده حضرت علی(ع) اختصاص دارد. کتیبه‌های مدرسه چهارباغ اصفهان نیز با انواع خطوط کوفی (بنایی و معقلی)، ثلث و نستعلیق (آیات قرآن، روایات، احادیث و اسماء...)، در برگرفته مضامینی است که بر اساس باورهای ملی و تفکرات مذهبی شیعی شکل گرفته، به گونه‌ای که کتیبه‌ها را از یک تزئین صرف خارج ساخته و جنبه‌ای روحانی به آن‌ها بخشیده است. در واقع می‌توان گفت که به کمک جنبه تزئینی خطوط و متون کتیبه‌ای که حامل پیام‌های اسلامی به ویژه قرآن و حدیث می‌باشد، بنای مذهبی به تمامی به «کلام الهی» تبدیل شده است. هم چنین اساس باورهای صفویه که بر پایه مذهب

۴- برای اطلاع از نسب نامه صفویه و انتساب آن‌ها به امام موسی کاظم (ع)، رک: (اردبیلی، ۱۳۷۵: ۷۰) و (هینتس، ۱۳۶۲: ۱۶۱) و (خواند میر، ۱۳۷۰: ۳۰).

۵- در منابع آمده است که وقتی شاه اسماعیل تصمیم گرفت تا شیعه اثنی عشری را به عنوان یک مذهب رسمی در ایران برقرار سازد نمی‌توانست کتابی پیدا کند که حاوی اصول بنیادی مذهب تشیع باشد. پس از جستجوی زیاد کتابی در مورد شیعه اثنی عشری در یک کتابخانه خصوصی گمنام پیدا شد. این کتاب «قواعد الاسلام» حسن بن مطهر حلی بود که به عنوان اساس مذهب جدید الاسقرار اتخاذ گردید. رک: (مزاوی، ۱۳۶۹: ۳-۳۲) و (روملو، ۱۳۵۷، ج ۱: ۶۱)، درباره سیاست مذهبی شاه اسماعیل، رک: (مجیرشیبانی، ۱۳۴۶: ۸-۱۳۵).

۶- برای اطلاع از چگونگی بر تخت نشستن شاه اسماعیل در تبریز و ضرب سکه «علی ولی الله» و خطبه وی به منظور اعلام مذهب شیعه اثنی عشری، رک: (عالم آرای صفوی، ۱۳۵۰: ۴-۶۳).

۷- اسماعیل به نوعی خود را «عیسی پسر مریم» و از شخصیت‌های حماسی پیش از اسلام ایران و نیز امام ۸- عادل کامل می‌نامید (سیوری و دیگران، ۱۳۸۰: ۱۱۵).

۹- برای اطلاعات بیشتر رک: (پژوهشی در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۵۴۰-۵۳۹) و (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۲۹۶) و (ترکمان، ۱۳۳۵: ۱۲۷).

۱۰- شاه اسماعیل دوم فرمان داد که مردم لعن ابوبکر، عمر و عثمان و عایشه و امثال آن‌ها را در مساجد و معابد و مکان‌های عمومی ترک کنند. وی هم چنین دستور داد تا تمام اشعار و عباراتی را که در لعن خلفای سه گانه و در منقبت و مدح حضرت علی (ع) بر در و دیوار مساجد و مدارس نوشته بودند، محو کردند. برای اطلاع بیشتر، رک: (فلسفی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۷-۲۱).

۱۱- در منابع آمده است که «میرزا شانی» از گویندگان در عصر شاه عباس اول به پاداش بیتی که در مدح حضرت امیر المومنین (ع) گفته بود از شاه هم وزن خود طلا گرفت و

تشیع و گرایش‌های صوفیانه است، توسط عرفان ایرانی به هم پیوند خورده است و مفاهیمی چون: دست یابی به زیبایی حقیقی، سیر به سوی کمال، از خود به خدا رسیدن... از جمله باورهای است که نقوش و عناصر موجود در عصر صفوی نیز بر اساس آن شکل گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱- شیخ صفی‌الدین بهترین سال‌های عمر خود را با روش واقعی صوفیانه در راه الهام و مکاشفه گذرانید تا بالاخره آن چه را که می‌خواست در وجود شیخ زاهد گیلانی یافت که «طریقت» وی از طریق سلسله مراتب رهبران صوفیگری که شامل انواری چون: ابونجیب سهروردی و حسن بصری بود، به علی (ع) و محمد (ص) می‌رسید. وی مدت ۲۵ سال را در معیت شیخ زاهد گذراند و پس از وفات شیخ زاهد در راس طریقت قرار گرفت (مزاوی، ۱۳۶۸، ۹-۱۲۸) و (میراحمدی، ۱۳۶۹: ۱-۴۱).

۲- در باب مذهب شیخ صفی در صفوه الصفا آمده است که سوال کردند از شیخ قدس سره که مذهب شیخ چیست؟ فرمود که " ما مذهب صحابه داریم و هر چهار را دوست داریم و هر چهار را دعا کنیم" (اردبیلی، ۱۳۷۶: ۸۸۶). به عقیده احمد کسروی شیخ صفی «سید» نبوده و اعقاب او این ادعا را برای او و خودشان ساخته اند، بلکه شیخ صفی یک نفر «سنی» شافعی مذهب بوده است و اعقاب او تشیع را پذیرفته اند (مزاوی، ۱۳۶۸: ۱۲۲).

۳- سلطنت صفویه غیر از جنبه سیاسی، از نظر ایرانیان جنبه معنوی داشت و آن همان روح ارشادی بود که شیخ صفی و فرزندش صدر الدین موسی و فرزندش خواجه علی سیاه پوش در دل‌ها دمیده بودند، به همین جهت مردم ایران گذشته از احترامی که بدیشان به عنوان رهبر سیاسی ابراز می‌داشتند، قلباً نیز بدان خاندان ارادتی تمام و علاقه‌ای فراوان احساس می‌کردند و آنان را نه تنها رهبر سیاسی، بلکه پیشوای معنوی خود می‌دانستند (نوائی، ۱۳۶۴: ۱۵۱).

- آن بیت این است: اگر دشمن کشد خنجر و گر دوست / به طاق ابروی مردانه اوست (اقبال، ۱۳۴۵: مقدمه).
- ۱۲- شاردن که در زمان شاه سلیمان در اواخر قرن یازدهم در اصفهان بوده، از این مراسم یاد کرده است: «... و سپس به اصطبل‌های شاهی می‌رسیم که آن‌ها را اصطبل‌های صاحب الزمان می‌گویند. شاه این اسب‌ها را به امام دوازدهم بخشیده است. ایرانیان معتقدند که امام دوازدهم زنده و غائب است و روزی که خدا خواست ظاهر شده دشمنان دین را از میان برمی‌دارد. بدین لحاظ همیشه در این طویله دواسب زین کرده با افسار حاضر است تا امام هنگام ظهور سوار آن شود» (شاردن، ۱۳۷۹: ۸-۷۷) و رک: (اولناریوس، ۱۳۷۹، ج ۲: ۷۶۲-۷۷۴) و (سانسون، ۱۳۴۶: ۹-۱۶۸).
- ۱۳- برای مطالعه راجع به علل انقراض صفویه رک: (لاکهارت، ۱۳۸۰: ۱۴) و (جعفریان، ۱۳۷۲: ۶۱-۲۱).
- ۱۴- ملا محمد باقر مجلسی فرزند ملا محمدتقی مجلسی (پدر علم الحدیث در دوره صفوی) از علمای مقتدر شیعی بود که با تصوف، آشکارا به مخالفت پرداخت و حتی صوفی بودن پدر خود را نیز منکر شد (پژوهشی در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۰: ۳۶۹).
- ۱۵- در دوره تیموری نهضت‌های شیعی- صوفی، با از دست دادن جهات ممیزه خود و با افزوده شدن عنصر فلسفی به هر دو با یکدیگر ترکیب شدند و برای نخستین بار در تاریخ تصوف و تشیع، نمونه‌هایی از جنبش‌های فکری پدید آمد که آمیخته‌ای از هر دو بود (میر جعفری، ۱۳۷۹: ۱۶۹).
- ۱۶- از عرفا و فلاسفه عصر صفوی می‌توان از میرداماد، میرفندرسکی، صدرالدین شیرازی، ملا محسن فیض، عبدالرزاق لاهیجی، قاضی سعید قمی، ملانعیما طالقانی و بسیاری دیگر نام برد که این شخصیت‌های شیعی از تعالیم عرفانی صوفیان برخوردار بودند (نصر، ۱۳۸۳: ۳-۱۸۲).
- ۱۷- این مدرسه امروزه به نام مدرسه علمیه امام صادق (ع) نامیده می‌شود.
- ۱۸- برای اطلاع بیشتر راجع به جمعیت اصفهان و اساتید برجسته هنری در زمان شاه سلطان حسین، رک: (همایی شیرازی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۲۸).
- ۱۹- در کتاب گنجینه تاریخی اصفهان تاریخ ساخت مدرسه به نقل از «خاتون آبادی»، ۱۱۱۶ هجری قمری ذکر شده و سال ۱۱۱۸ هجری قمری را زمانی می‌داند که ساختمان آجری مدرسه مشرف به تمام شدن بوده است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶-۶۸۵) و (هنرفر، ۱۳۸۳: ۱۵۸)، اما وجود دو کتیبه ثلث به خط عبدالرحیم جزایری به تاریخ‌های ۱۱۰۴ و ۱۱۱۲ هجری قمری حاکی از آن است که بنای مدرسه چهارباغ قبل از تاریخ‌های مذکور که در منابع آمده، شروع شده است (هنرفر، ۱۳۴۴: ۸-۷۰۷).
- ۲۰- تعداد حجره‌های مدرسه از دید «گرد کرزن»، ۱۶۰ عدد (کرزن، ۱۳۵: ۴۹) و به گفته «براون»، ۱۲۰ حجره است (براون، بی تا: ۲۷۶).
- ۲۱- هم چنین قابل ذکر است که در زمان حکومت شاه سلطان حسین کلیه اراضی و املاکی که شرعاً ممکن بود، وقف شد و این امر باعث شد که جهت پشتوانه مالی برای مدارس و مساجد اصفهان حتی در شهرهای دیگر مانند کاشان و یزد و... زمین یا سایر مستغلات را خریداری کنند و آن‌ها را جزو موقوفات آن اماکن قرار دهند که تا کنون نیز در آن حدود، موقوفاتی به نام مساجد و مدارس عهد صفوی اصفهان موجود است (سینتا، ۱۳۴۶: ۳۳۹).
- ۲۲- برای اطلاعات بیشتر و متن کامل وقفنامه مدرسه چهارباغ رک: (دانش پژوه، ۱۳۴۰: ۸-۲۱۷) و سایت www.rasekhoon.net، مقاله وقفنامه مدرسه چهارباغ، محمد نادر نصیری مقدم).
- ۲۳- برای اطلاع از متن وقفنامه کتابخانه مدرسه چهارباغ، رک: (جعفریان، ۱۳۷۹، ج ۲: ۷۴۶).
- ۲۴- برای اطلاع بیشتر از وضعیت کتابخانه مدرسه چهارباغ در زمان هجوم افغان‌ها، رک: (تحویلدار، ۱۳۸۸: ۸-۹۷).
- ۲۵- بیشتر کتیبه‌های مدرسه در ایوان‌ها و گنبدی که در ایوان جنوبی قرار دارد واقع شده است (رفیعی مهر آبادی، ۱۳۵۲: ۴۵۱). البته قابل ذکر است که یکی از کتیبه‌های ایوان غربی مدرسه چهارباغ هنوز قرائت نشده است.
- ۲۵- از دیگر کتیبه‌های موجود در مدرسه چهارباغ، می‌توان

۶. پژوهش در دانشگاه کمبریج (۱۳۸۰) تاریخ ایران دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.
۷. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۲) سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: پژوهنده-معمار.
۸. تاج بخش، احمد (۱۳۷۸) تاریخ صفویه (هنر، صنعت، ادبیات و علوم، سازمانها)، ج ۲، شیراز: نوید شیراز.
۹. تحویلدار، حسین بن محمد ابراهیم (۱۳۸۸) جغرافیای اصفهان (جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار و اصناف شهر)، به کوشش الهه تیرا، تهران: اختران.
۱۰. ترکمان، اسکندربیک (۱۳۵۰) عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
۱۱. جابری انصاری، حاج میرزا حسن خان (۱۳۷۸) تاریخ اصفهان، تصحیح جمشید مظاهری، اصفهان: مشعل.
۱۲. جعفریان، رسول (۱۳۷۲) علل برافتادن صفویان (مکافات نامه)، تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
۱۳. ----- (۱۳۷۹) صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، ج ۲، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۴. ----- (۱۳۸۵) تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، قم: انصاریان.
۱۵. خاتون آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲) وقایع السنین و الاعوام، تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۱۶. خوانساری، محمد باقر (۱۳۴۱) روضات الجنات، به تصحیح سید محمد علی روضاتی، اصفهان: بی نا.
۱۷. خواند امیر، امیر محمود (۱۳۷۰) تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی (ذیل تاریخ حبیب

- از یک زیلوی ساده با کتیبه تاریخ دار که در حجره مخصوص شاه سلطان حسین (اولین حجره ضلع شمالی مدرسه از سمت مغرب) وجود دارد، نام برد. رک: (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۲۰-۷۱۹).
- ۲۶- برای اطلاعات بیشتر راجع به خوشنویسان مذکور، رک: (فضایلی، ۱۳۶۲: ۲-۳۵۰).
- ۲۷- لازم به ذکر است به علت تعدد کتیبه‌های موجود در بخش‌های مختلف بنا و محدودیت فضای جداول، جهت اطلاع بیشتر از متن کتیبه‌ها ارجاعاتی داده شده است.
- ۲۸- در گنبدخانه مدرسه چهارباغ ۱۴ کتیبه ثلث به صورت عمودی وجود دارد، برای اطلاع بیشتر، رک: (هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۱-۷) و (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۶۶۲-۴۵۷).
- ۲۹- هم‌چنین کاربرد اعداد مقدس (۱۲ مرتبه) در تکرار اسامی مذکور و استفاده از کادریایی به شکل، شمسه، مربع، لوزی، مستطیل، مثلث، (که علاوه بر بیان بصری خود، دربرگیرنده مضامین مذهبی نیز می‌باشند) بر اهمیت کتیبه‌ها افزوده است.

منابع

۱. اردبیلی، ابن بزاز (۱۳۷۶) صفوه الصفا (در ترجمه احوال و اقوال و کرامات شیخ صفی‌الدین اسحاق اردبیلی)، مقدمه و تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زریاب.
۲. اولثاریوس، آدام (۱۳۷۹) اصفهان خونین شاه صفی، ترجمه حسین کرد بچه، ج ۲، تهران: هیرمند.
۳. اقبال، عباس (۱۳۴۵) دیوان هاتف، به کوشش وحید دستگردی، تهران: فروغی.
۴. براون، براون (بی تا) یک سال در میان ایرانیان، ترجمه ذبیح‌الله منصوری، تهران: فرخی.
۵. ----- (۱۳۶۶) تاریخ ادبیات ایران، ترجمه رشید یاسمی، تهران: ابن سینا و مروارید.

۲۹. فلسفی، نصرالله (۱۳۷۱) زندگی شاه عباس اول، ج۲، تهران: علمی.
۳۰. قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷) فوائد الصفویه (تاریخ سلاطین و امرای صفوی پس از سقوط دولت صفویه)، تصحیح، مقدمه و حواشی مریم میراحمدی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۳۱. عالم آرای صفوی (۱۳۵۰) به کوشش ید ا... شگری، تهران: بی نا.
۳۲. کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۵۰) ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۳. کنت دو گوینو، ژوزف آرتور (بی تا) سه سال در ایران، ترجمه ذبیح ا... منصوری، تهران: فرخی.
۳۴. کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: سمت.
۳۵. لاکهارت، لارنس (۱۳۸۳) انقراض سلسله صفویه، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران: علمی و فرهنگی.
۳۶. مجیر شیبانی، نظام الدین (۱۳۴۶) تشکیل شاهنشاهی صفویه (احیاء وحدت ملی)، تهران: دانشگاه تهران.
۳۷. مزاولی، میشل.م (۱۳۶۸) پیدایش دولت صفوی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
۳۸. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۹) تاریخ گزیده، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران.
۳۹. میر احمدی، مریم (۱۳۶۹) دین و دولت در عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.
۴۰. میرجعفری، حسین (۱۳۷۹) تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران: سمت، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- السیر)، تصحیح و تحشیه محمد علی جراحی، تهران: گستره.
۱۸. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۰) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه ایران باستان، مقاله‌ای در نشریه نسخه‌های خطی، جلد دوم، تهران: دانشگاه تهران، ص ۲۱۸-۲۱۷.
۱۹. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲) آثار ملی اصفهان، انجمن آثار ملی.
۲۰. روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷) احسن التواریخ، به تصحیح نارمن سیدن، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران.
۲۱. سانسون (۱۳۴۶) سفرنامه سانسون (وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان)، ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن سینا.
۲۲. سیوری، راجرم (۱۳۸۷) ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
۲۳. ----- (۱۳۸۲) تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات)، ترجمه عباسعلی غفاری فرد و محمد باقر آرام، تهران: امیر کبیر.
۲۴. سیوری و دیگران (۱۳۸۰) صفویان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: مولی.
۲۵. شاردن، ژان. (۱۳۷۹). سفرنامه شاردن (بخش اصفهان)، ترجمه حسین عریضی، اصفهان: گلها.
۲۶. شیبی، کامل مصطفی (۱۳۵۹) تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری، ترجمه علیرضا ذکاوتی، تهران: امیرکبیر.
۲۷. طغیانی، اسحاق (۱۳۸۵) تفکر شیعه و شعر دوره صفوی، اصفهان: دانشگاه اصفهان و فرهنگستان هنر.
۲۸. فضایی، حبیب الله (۱۳۶۲) اطلس خط، اصفهان: مشعل.

۴۱. نصر، سید حسین (۱۳۸۳) معرفت و امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: فرزاد روز.
۴۲. نوائی، عبدالحسین (۱۳۶۴) ایران و جهان (از مغول تا قاجاریه)، ج ۱، تهران: موسسه نشر هما.
۴۳. همایی شیرازی اصفهانی، جلال‌الدین (۱۳۷۵) تاریخ اصفهان (مجلد هنر و هنرمندان)، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۴۴. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۴) گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.
۴۵. ----- (۱۳۸۳) اصفهان، تهران: علمی و فرهنگی.
۴۶. هولود، رناتا (۱۳۸۵) اصفهان در مطالعات ایرانی، ترجمه محمد تقی فرامرزی، تهران: فرهنگستان هنر.
۴۷. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۵) هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: روزنه.
۴۸. هینتس، والتر (۱۳۶۲) تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: خوارزمی.
۴۹. یوسف جمالی، محمد کریم (۱۳۷۲) تشکیل دولت صفوی و تعمیم مذهب تشیع دوازده امامی به عنوان تنها مذهب رسمی، تهران: امیرکبیر.
۵۰. ----- (۱۳۸۵) تاریخ تحول ایران عصر صفوی (از شیخ صفی تا شاه عباس اول)، اصفهان: دانشگاه آزاد اسلامی نجف آباد.